

ВНУТРІШНЯ ФОРМА ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙ ЛЮДИНИ В СУЧАСНИХ ПЕРСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

Охріменко М. А.

Київський національний лінгвістичний університет

Статтю присвячено дослідженню внутрішньої форми фразеологічних одиниць на позначення емоцій і почуттів людини сучасних перської та української мов. Внутрішня форма фразеологічної одиниці, що зумовлює її експресивну природу, – один з найбільш істотних елементів фразеологічного значення. Найбільший інтерес для пропонованого дослідження становить аналіз внутрішньої форми фразеологічної одиниці, її образного складника, який представляє частину плану змісту.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, внутрішня форма, антропоцентризм, емоції і почуття людини, лінгвістика емоцій.

Статья посвящена исследованию внутренней формы фразеологических единиц, которые обозначают эмоции и чувства человека, в современных персидском и украинском языках. Внутренняя форма фразеологической единицы, обуславливающая её экспрессивную природу, – наиболее существенный элемент фразеологического значения. Основным интересом для предлагаемого исследования является анализ внутренней формы фразеологической единицы, её образной составляющей, которая является частью плана содержания.

Ключевые слова: фразеологическая единица, внутренняя форма, антропоцентризм, эмоции и чувства человека, лингвистика эмоций.

The article is dedicated to the research of the internal form of phraseological units which denote human emotions and feelings in modern Persian and Ukrainian. The internal form of the phraseological unit which stipulates its expressive nature is the most essential element of the phraseological meaning. The main interest for the suggested research is the analysis of the internal form of the phraseological unit, its figurative component which is the part of the content plan.

Key words: phraseological unit, internal form, anthropocentrism, human emotions and feelings, linguistics of emotions.

Одна з головних тенденцій розвитку лінгвістики XXI ст. – теоретичне осмислення мови як антропоцентричного феномена. Антропоцентричний підхід до дослідження мовних явищ, який сьогодні домінує в науці, дозволяє розглянути людину в розмаїтті її емоційних станів, почуттів і наблизити розв'язання загальнотеоретичних проблем “людина і мова” та “мова і культура”. Дослідження фразеології на основі принципу антропоцентризму спричинило появу і розвиток антропоцентричної фразеології, найважливішим завданням якої стало дослідження лінгвальних й екстралінгвальних значень фразеологічних одиниць.

Групу фразеологічних одиниць (далі ФО), що позначають емоції людини, було обрано не випадково, оскільки, по-перше, власне ФО характеризують появу внутрішнього емоційного життя людини, по-друге, саме ця група ФО фіксує базові емоції і допомагає зрозуміти, яким чином активізуються, виявляються і переживаються емоції, а також які функції виконує кожна з них на прикладі фразеологічних одиниць.

Методологічні передумови пропонованого в цій статті дослідження – етнопсихолінгвістичний підхід, який заснований на визнанні нерозривного зв'язку мови й психології, метод фразеологічного аналізу, метод аналізу внутрішньої форми фразеологічних одиниць, метод компонентного аналізу, метою якого є встановлення структури значення як певним чином організованої сукупності елементарних змістових одиниць, а крім того – зіставний метод,

використовуваний нами в дослідженні загалом. Завданням здійснюваного дослідження постає аналіз внутрішньої форми ФО на позначення емоцій і почуттів людини в сучасних перській та українській мовах.

Лінгвістика емоцій (емотіологія) – лінгвістична дисципліна, яка зовсім недавно виокремилася з науки про мову. Пильна увага вчених-емотіологів звернена на дослідження особливостей лінгвоемоційної картини світу і способів її мовної концептуалізації. Цьому питанню було присвячено низку праць таких учених, як В. І. Шаховський, А. Вежбицька, І. В. Зіміна, В. А. Маслова, Г. Х. Шингаров та інші.

Проблеми зіставної фразеології відображені у працях таких лінгвістів, як Ю. А. Долгополов, В. М. Мокієнко, Д. О. Добровольський, А. Д. Райхштейн, В. Н. Телія, А. В. Кунін, Ю. Д. Апрессян, С. І. Ройзензон, Л. К. Байрамова та інші.

Різні аспекти фразеологічної системи іранських мов широко досліджувалися мовознавцями Росії (Ю. А. Рубінчик, О. А. Веретенников, Л. С. Пейсіков, Г. С. Голева), Таджикистану (С. В. Хушенова), Узбекистану (Ю. Ю. Аваліані), Осетії (М. І. Ісаєв), Азербайджану (Ф. І. Зульфїгарова); є невелика кількість праць орієнталістів Європи (М. Шакі, З. Телегді). Можна сказати, що за останні десятиріччя вивчення фразеології іранських мов активізувалося: досліджуються як різновиди фразеологізмів у мові загалом, так і фразеологія у творах окремих письменників (С. Хедаята, Д. Ікромі та ін.), зіставляються фразеологізми різних мов (наприклад, перської і таджикської, курдської і вірменської), укладаються фразеологічні словники [11, с. 288].

Зазначимо, що досі для більшості іранських мов залишається нерозв'язаною проблема визначення статусу й природи ФО, які мають граматичну структуру речень. Подібно до інших типів ФО фразеологізми-речення застосовуються в мові як готові, відтворювані за традицією одиниці, але відрізняються від інших своїми структурно-граматичними, семантичними й функціональними особливостями. Залучення до складу фразеології ФО зі структурою речення дозволяє по-новому поставити питання про співвіднесеність ФО та слова, а також про характер фразеологічного значення і синтаксичних функцій фразеологізмів у фарсі [6, с. 211].

На жаль, нам не пощастило зафіксувати зіставні дослідження ФО на позначення емоцій і почуттів людини, які проводилися б із залученням матеріалу перської мови.

Актуальність пропонованої студії зумовлена такими чинниками: по-перше, ФО на позначення емоцій людини становлять окреме фразеосемантичне поле, яке раніше детально не вивчалось на матеріалі перської та української мов. По-друге, нові тенденції у вивченні ФО з позицій антропоцентричності дозволяють глибше зрозуміти, яким чином відображена в них людина. По-третє, останнім часом зріс інтерес до проблеми міжкультурної комунікації і відповідно до вивчення фразеології з лінгвокультурологічних позицій. Саме тому дослідження фразеологічних систем різних мов у зіставному аспекті, а особливо окремих фразеосемантичних полів з метою виявлення їх національно-культурних особливостей, дозволяє краще зрозуміти психологію і світосприйняття різних народів.

Мета нашого дослідження полягає в аналізі внутрішньої форми фразеологічних одиниць, що позначають емоції й почуття людини, у перській та українській мовах.

Як стає зрозумілим зі вступної частини, об'єктом дослідження постають фразеологічні одиниці сучасної перської та української мов, які позначають емоції людини. Предмет дослідження в пропонованій статті – внутрішня форма таких фразеологічних одиниць у зіставлюваних мовах.

У сучасній лінгвістиці ідея антропоцентричності посідає чи не найголовніше місце. З позицій антропоцентричної парадигми людина пізнає світ через осмислення себе самої і

своїєї діяльності в ньому. Антропологічна переорієнтація мовознавства свідчить про перехід до антропоцентричної лінгвістики, яка передбачає дослідження мови в безпосередньому зв'язку з індивідуумом. Результатом такої переорієнтації стали поява й розвиток емотіології – науки, що вивчає відображення емоційних станів людини в мові.

Під вираженням емоцій розуміється їх мовне представлення, маніфестація в мовленні, що супроводжується внутрішнім і зовнішнім переживанням. Вираження емоцій – це безпосередня комунікація власне емоцій, а не їх позначень, їх мовне виявлення [16, с. 96]. Мовне вираження емоцій здійснюється за допомогою особливої емотивної лексики. Проте не лише лексичний, але й усі інші рівні мови мають для цього свої спеціальні засоби.

Увага лінгвістів здавна була спрямована на ті якості мови, які пов'язані з емоційними аспектами внутрішнього життя людини. На думку В. І. Шаховського, лінгвістика емоцій містить такі аспекти: 1) аспект мовних засобів і способів вираження емоційності на різних рівнях мови; 2) функціонально-семантичний аспект; 3) семасіологічний, тобто аспект тих семантичних ознак слова, які сигналізують про емотивність мовної одиниці; 4) соціальний аспект вираження мовних реалізацій емоцій; 5) аспект співвідношення емоцій із лінгвістичними категоріями оцінки, експресивності, модальності тощо [16, с. 47].

У фразеологічній системі будь-якої мови відображуються ціннісні характеристики епохи, суспільства, людини, її внутрішнього світу, почуттів і емоцій. Емотивна фразеологія як сукупність фразеологічних одиниць номінує емоції, виражає емоційне ставлення та емоційні стани людини.

Лексичні і фразеологічні одиниці, які слугують для номінації емоцій, утворюють мовне поле. Як свідчать дослідження, емоційна лексика організована системно, парадигматично. У фразеологічному значенні виділяються три компоненти: денотативний, який указує, на які об'єкти спрямований зміст ФО, у нашій роботі – на емоції і почуття людини; граматичний, що розкриває категоріальну належність ФО; конотативний, який указує на емоційну забарвленість одиниць, оскільки складовими елементами конотації виступають емоційність, експресивність, стилістичність [1, с. 203-204]. Наше дослідження стосується переважно конотативного компонента ФО цієї групи, до якого належить образний складник плану змісту.

У великому різноманітті трактувань конотації в лінгвістичних дослідженнях одноставно визнається системна організація її компонентів, які більшою мірою пов'язані з психікою людини, тобто виражають відношення суб'єкта мовлення до позначуваних явищ дійсності. Таким чином, компоненти конотації становлять так звану лексичну модальність.

Як уже зазначалося вище, до складу конотативного значення входять експресивний, емоційний і функціонально-стилістичний мікрокомпоненти. ФО – єдність двох аспектів: плану змісту й плану вираження. “Однією з найбільш істотних властивостей плану змісту фразеологізмів постає семантична цілісність, а плану вираження – граматична нарізнооформленість” [2, с. 3]. Багато лінгвістів, зокрема: В. Л. Архангельський, Е. И. Діброва й інші, намагалися збалансувати співвідношення форми і змісту ФО, оскільки виникла асиметрія між планами вираження і змісту. Зміст будь-якої ФО – закодована інформація, яку для розуміння змісту вираження необхідно декодувати, виходячи зі знань образу, вираження емоційної і раціональної оцінки, орієнтації в мовленнєвій ситуації. Наприклад, перс.: *sumniy, pechalyyniy* (букв. вузол на серці); *vin zasumuval pro shos' daleke, mile sercyu* (букв. слон пригадав Індію); укр.: *yak u vodu opuzheniy, zhyty* (бути, стогнати) під чоботом.

З наведених прикладів стає зрозумілим, що власне значення ФО – це співвідношення буквального й ідіоматичного змістів. У плані змісту ФО виділяють два аспекти: актуальне значення й образну складову.

лежать у внутрішній формі ФО переважно базуються на прямих значеннях компонентів. Необхідно зазначити, що опитування носіїв перської і української мов свідчить про те, що в них виникають різні образні уявлення, пов'язані з визначеними ФО. Образ ФО ширше внутрішньої форми лексичної одиниці. Як правило, образи, що виникають, не пов'язані з актуальним значенням ФО. Наприклад, перс.: *هنگامی که در خواب از خواب بیدار شدم* (*هنگامی که*) *відійти після спалаху гніву, просвітлити* (букв. *розв'язався вузол зморщок на лобі*), *از تن خود بیرون بیایم* (*از تن*) *вийти із себе, розгніватися* (букв. *вибігти з печі*); укр.: *наливатися кров'ю, скреготати зубами*.

Аналізуючи внутрішню форму ФО, варто зазначити, що роль когнітивних слідів початкового смислу в плані змісту ФО може бути різною залежно від ступеня її семантичної прозорості. Цей факт дозволяє розмежувати ФО з прозорою і затемненою внутрішньою формою. Саме останні все більше привертають увагу лінгвістів. Найбільший інтерес для нашої роботи становить аналіз внутрішньої форми ФО, її образного складника, який виступає частиною плану змісту ФО. Услід за Ю. Д. Апресяном і Д. О. Добровольським, ми вважаємо, що “метафоричний компонент – частина семантичної структури ФО, що позначають емоції” [9, с. 74]. Внутрішня форма ФО стає затемненою в передачі компонентами складу ФО навколишніх реалій, історичних і культурних фактів, притаманних будь-якому народові. Наприклад, перс.: *او چنان ترسناک بود که* (*او*) *він такий страшний лише на вигляд, а насправді боязкий* (букв. *як Ростам на воротах лазні*) [зображення багатиря Ростам – героя “Шах-наме” Фірдоусі традиційно прикрашає ворота іранських лазень], *او چنان خوشحال بود که* (*او*) *не сумуй, все добре ще повернеться* (букв. *Йусеф, який пропав, знову повернеться до Ханаану, не сумуй, халупа знедолених стане одного дня трояндовим садом, не сумуй*) [Йусеф – біблійний Йосип, йому присвячена вся 12-та сура Корану, названа його ім'ям і запозичена з біблійного переказу про його життя. Йусеф – символ юнацької краси й незайманості, він став героєм багатьох легенд і поем]; укр.: *бити в дзвін на сполох; чи ти, бува, не з Брехунівки?*.

Отже, знання, яке міститься у внутрішній формі ФО, становить когнітивну базу для мовної інтерпретації і постає як частина змісту ФО. Це знання не просто спирається на буквально значення ФО, воно виводиться як кінцевий результат розумової операції над істотними і неістотними знаннями, які зосереджені у ФО. Будь-яка інформація, що надходить порівнюється з наявною в суб'єкта інформацією, його минулим досвідом. Відбувається процес категоризації, в якому актуалізуються найбільш “вагомні якості” прототипу [8, с. 76]. Як прототип ФО виступає буквальний зміст, але власне процес ідіомотворення не полягає лише в переосмисленні буквального значення, що лежить в основі ФО.

ФО на позначення емоцій і почуттів виконує роль сховища інформації не лише про те, що відбувається у внутрішньому світі людини, але як цей емоційний стан виявляється і як він оцінюється власне людиною й навколишніми. Наприклад, перс.: *قلبش در حال جوشیدن است* (*قلبش*) *закипає від хвилювання, дуже схвилюваний* (букв. *серце кипить, як часник в оцті*), *او چنان شگفتا بود که* (*او*) *дуже здивувати* (букв. *прибивати цвяхами до місця*); укр.: *як жаром (приском) обдало; обливатися холодним потом*. З наведених прикладів стає зрозумілим, що у ФО міститься інформація про типову ситуацію переживання тієї чи іншої емоції або навіть цілого почуття.

Як правило, ФО, що позначають емоції і почуття людини, мають дуже складну семантичну структуру, в якій, крім актуального значення, містяться фонові знання, що часто переходять до поняттєвої сфери фразеологічного значення. Деякі фонові знання пов'язані з

національною специфікою. У результаті цього образний складник ФО збагачується за рахунок знань культури, історії, географії тощо, які лежать в основі утворення ФО. Отримання фонових знань важливе також для правильного інтерпретування фразеологічних значень. Наприклад, перс.: – *هنگامی که آشپزها آشپزی میکنند بسیار شگفتا می شوند* (букв. побачити м'ясо в аш-реште) [*аш-реште* – суп із бобовими, зеленню, локшиною], *هنگامی که آشپزها آشپزی میکنند بسیار شگفتا می شوند* (*позрожувати, грозити кулаком кому-небудь*) (букв. просовувати палку до рукавів) [в Ірані існував давній звичай покарання за погані вчинки: з палкою, просунутою в рукави, звинувачену людину водили по вулицях]; укр.: *залити за шкуру сала, прикувати до ганебного стовпа*.

Загальновідомий факт, що сфера емоцій недоступна прямому спостереженню. Мовна фіксація симптоматичних реакцій і фізичних станів, що асоціюються з тією або іншою емоцією, – це основа, на якій у наївній картині світу формуються уявлення про сутнісні характеристики цієї емоції. Не завжди внутрішня форма ФО позначає реальну зовнішню фізіологічну реакцію людини, наприклад, на страх: перс.: *هنگامی که آشپزها آشپزی میکنند بسیار شگفتا می شوند* (*злякатися, наробити у штани*, *هنگامی که آشپزها آشپزی میکنند بسیار شگفتا می شوند* (*страх*) *هنگامی که آشپزها آشپزی میکنند بسیار شگفتا می شوند* // *هنگامی که آشپزها آشپزی میکنند بسیار شگفتا می شوند* (*волосся стало дибки*; укр.: *заціпеніти від страху, похолонутися від страху*).

Звичайно розрізняють ФО з живою і втраченою внутрішньою формою. У перших мовці легко переходять від елементів значення вихідних систем (вільних словосполучень, фраз, лексичних стійких словосполучень) до цілісного метафоричного значення ФО. Другі втратили внутрішню форму й потребують етимологічних розвідок. В останньому випадку з'являється вагання у визначенні етимона [15, с. 63].

У ФО з живою внутрішньою формою образний складник становить елемент плану змісту. Образний складник дозволяє збагатити наявні уявлення про внутрішню структуру семантичного поля або групи (підгрупи) і виявити семантичні відмінності між близькими за значеннями ФО в межах однієї підгрупи, тобто здійснити семантичну диференціацію всередині одного поля. Крім того, зіставлення ФО за образною основою дозволяє з'ясувати універсальні й специфічні риси у сфері фразеології. Звернення до внутрішньої форми ФО дає можливість також встановити істотні міжмовні відмінності, які фіксують відсутність збігу в інтерпретації явищ, фактів дійсності різними мовними спільнотами (у нашому випадку перською й українською).

Під втраченою внутрішньою формою ФО розуміють такі їх ознаки номінації, які з тих чи інших причин уже не усвідомлюються мовним загалом, оскільки втрачений зв'язок, що єднав вільний прототип і фразеологічне словосполучення.

Постає питання про те, як розглядати образний складник. Як зазначає Д. О. Добровольський [9, с. 75], з теоретичного погляду в результаті аналізу когнітивно-психологічних концепцій фразеології стає цікавою можливість розгляду й опису ментальних образів на трьох різних рівнях: 1) на рівні індивідуальних квазівізуальних образних уявлень; 2) на рівні (несвідомого) врахування слідів буквального розуміння ФО при її використанні; 3) на рівні абстрактних відношень між сферою джерела й сферою мети.

Л. А. Коралова, досліджуючи характер образності фразеологізму, дійшла висновку, що можливою основою образу можуть слугувати:

- 1) цілісне буквальне значення вільного словосполучення, омонімічного фразеологічній одиниці;
- 2) цілісне буквальне значення стійкого сполучення слів нефразеологічного характеру, омонімічного фразеологічній одиниці;
- 3) контрадикторність буквального значення звороту й нереальності денотата;
- 4) буквальне значення лексем, що входять до компонентного складу ФО;

5) вихідне значення ФО, яке слугує основою його вторинної метафоризації [5, с. 88].

Важливим елементом фразеологічного значення постає переосмислення і пов'язане з ним посилення конотативності, що відбуваються у процесі фразоутворення. Для фразеологічної семантики видається важливим питання про внутрішню форму ФО, безпосередньо пов'язану з образом, який лежить в основі фразеологізму. Антропоцентричний підхід до вивчення фразеологічного значення дозволяє визначити його сутність, занурену в людину.

Внутрішня форма фразеологічної одиниці постає як результат взаємодії словосполучення-прототипу і метафоризованої похідної одиниці – фразеологізму, мотивуючого словокомплексу, дериваційної бази (матеріал мови чи мовлення, який підлягає матеріалізації) і нового фразеологічного словосполучення. Розрізняють ФО з живою і втраченою внутрішньою формою. Для правильного розуміння фразеологічної одиниці важливо знати ситуацію, що спричинила образ, виявити вихідну модель, тобто реконструювати вихідне вільне словосполучення з прямим значенням компонентів, які й формують образ ФО, стають матеріальним вираженням її внутрішньої форми. Внутрішня форма фразеологізмів як елемент значення з'ясовується тільки на тлі матеріальної та духовної культури народу. Звідси й зростаюча увага до лінгвістичного статусу ФО, ідеографічного групування фразеологічного фонду.

У цьому дослідженні ми сформувавши вихідні позиції розуміння сутності внутрішньої форми фразеологізму. У наших подальших наукових розробках ми намагатимемося поєднати вищезазначені три образи з опорою на буквальный переклад ФО, актуальне значення ФО і метафоричну основу. Найбільш доцільним для реалізації нашої мети вбачаємо метод опису образного складника на основі семантичних моделей.

Дослідження культурно-національної специфіки фразеосемантичного поля “Емоції людини” в сучасних перській і українській мовах у зіставному аспекті є завданням для наших подальших наукових робіт.

Література

1. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов / Ольга Сергеевна Ахманова. – М.: Изд-во “Сов. энциклопедия”, 1969. – 605 с.
2. Веретенников А. А. Очерки глагольной фразеологии персидского языка / А. А. Веретенников. – М., 1993. – 255 с.
3. Гак В. Г. Повторная номинация и её стилистическое использование / Владимир Григорьевич Гак // Вопросы французской филологии: сб. трудов. – М., 1947. – С. 120-126.
4. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология (на материале французского и русского языков) / Владимир Григорьевич Гак. – М., 1977. – 247 с.
5. Гарифуллина А. М. Фразеологические единицы, выражающие эмоции и чувства человека в турецком и английском языках: дис.... канд. филол. наук: 10.02.20 “сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / Альбина Маратовна Гарифуллина // Казан. гос. ун-т. – Казань, 2005. – 325 с.
6. Голева Г. С. Фразеология современного персидского языка / Галина Сергеевна Голева. – М.: Муравей, 2006. – 224 с.
7. Гумбольдт В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человечества // Избранные труды по языкознанию: [учеб. пособие] / Вильгельм фон Гумбольдт; [2-е изд.]. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.
8. Демьянков В. З. Специальные теории интерпретации в вычислительной лингвистике / Валерий Закиевич Демьянков. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 88 с.
9. Добровольский Д. О. Образная составляющая в семантике идиом / Дмитрий Олегович Добровольский // Вопросы языкознания. – М., 1996. – Вып. 1. – С. 71-93.

10. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка / Александр Владимирович Кунин. – М.: Высшая школа, 1996. – 336 с.
11. Охріменко М. А. Розмежування складних дієслів та дієслівних фразеологічних одиниць у перській мові / Марина Анатоліївна Охріменко // Проблеми зіставної семантики: зб. наук. праць / [відп. ред. О. О. Тараненко]. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2009. – Вип. 9. – С. 287-293.
12. Потєбня А. А. Мысль и язык / Александр Афанасьевич Потєбня. – Х., 1913. – 225 с.
13. Ройзензон Л. И. Внутренняя форма слова и внутренняя форма фразеологизма / Л. И. Ройзензон // Вопросы фразеологии. – Ташкент: Изд-во “Наука”, 1965. – С. 63-70.
14. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / Вероника Николаевна Телия. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
15. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови: [навчальний посібник] / Віктор Дмитрович Ужченко, Дмитро Вікторович Ужченко. – К.: Знання, 2007. – 494 с.
16. Шаховский В. И. Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка / Виктор Иванович Шаховский. – Воронеж, 1987. – 192 с.